

szerint bomlottak fel. Előfordulhatott, hogy a fiatal házaspár néhány év múlva kivált a szülők háztartásából, vagy hogy az apa halála után váltak ki, vagy hogy a szülők halála után is együtt maradtak a testvércsaládok. Az egyik alváltozatban pedig a legidősebb vagy a legfiatalabb fiúgyermek a házasságkötése után a szülőkkel maradt, a többi testvér a házasságkötés után elköltözött. Ettől függően e közös háztartás típusú mintában nagyon eltérő lehetett az olyan háztartások aránya, ahol a családmagon kívül más rokonok is éltek, vagy ahol több családmag élt, és nagyon eltérő lehetett a háztartások átlagos taglétszáma is. HAJNAL szerint azonban a lényeg az, hogy e minta szerint az emberek nagy része élete folyamán valamikor hosszabb vagy rövidebb ideig közös háztartásban élt. Szerinte ez nem csak a jobbmódúakat, hanem a szegényeket is jellemezte. E minta esetében — mivel a nyugat-európai típusú szolgasság nem fordult elő — a szolgák száma kisebb, illetve a szolgák életre szóló szolgák voltak, akik ennek következtében más társadalmi rétegbe tartoztak, mint gazdáik. E háztartás-kialakítási mintát indiai, nepáli és kínai XX. századi adatokkal szemléteti. Idéz továbbá XIII. századi toszkánai és XIX. századi oroszországi vizsgálatokat is. A háztartások átlagos taglétszáma ezekben nagyon eltérő volt: Indiában és Kínában 5 körül, Oroszországban 9 fölött. Úgy látszik tehát, hogy a közös háztartásrendszernek a legszélsőbb példáját itt találjuk: ezekben az orosz jobbágy háztartásokban szülők, házas gyermekek, unokák, unokaöccsök, unokahúgok éltek együtt. Időnként a nagy háztartások felbomlottak, de a keletkező új háztartásokban is többnyire egynél több családmag élt.

Utal a II. József-féle népszámlálás adataira is: az egy háztartásra jutó házas férfiak száma (amelyet a többesalados együttélés mutatójaként foghatunk fel) Magyarországon és Erdélyben viszonylag alacsony volt, Horvátországban viszont meglehetősen magas. Ez az uralkodó háztartástípus alapvető különbségére utal.

A tanulmány végén a nyugat-európai háztartás-kialakítási minta messzebbmenő hatásaival foglalkozik. Így az a tény, hogy általában két érett felnőtt házasodott össze, lehetővé tette, hogy a szülők befolyása a párvalasztásra kisebb legyen, és helyette egy megelőző udvarlási szakaszban maguk a házasfelek döntsék el, hogy össze akarnak házasodni.

A késői házasodás és azt megelőző szolgakénti munkavállalás révén a nyugat-európai népességek elég hatékonyan szabályozták a népszaporulatot. Rossz gazdasági körülmények között a szolgálás időtartama kitolódott, és később házasodtak, gazdasági fellendülés idején — vagy nagy népességekatasztrófák után, amikor üres gazdasági egységek voltak és munkaerőhiány lépett fel — a szolgálás ideje megrövidült, és fiatalabb korban házasodtak össze.

Az a tény, hogy a gazdaságok és műhelyek munkaerő-szükségletét jelentős mértékben szolgakkal, vagyis idegen, fizetett munkaerővel fedezték, a racionális gazdálkodás elemeit vezette be, szemben azzal a helyzettel, amikor a gazdaság munkaerő-szükségletét nagyrészt a családi munkaerő fedezte. A családi munkaerőnek, mint CHAYANOV kimutatta, nincs költsége, mert a családtagokat úgyis el kell tartani, tehát még akkor is érdemes foglalkoztatni, ha igen kevés hasznot hajtanak.

Végül a nyugat-európai háztartásminta az idős, munkaképtelen és szegény emberekről való gondoskodásnak speciális formáit teszi szükségessé. A közös háztartás típusú rendszerben ezekről a tág családjuk gondoskodik. Mivel a nyugat-európai minta szerint nem élnek egy háztartásban családjuk távolabbi tagjaival, a faluközösségeknek kellett róluk gondoskodni.

Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Magvető Kiadó. Budapest, 1983. 253 l.

Mohay Tamás

GYÁNI Gábor könyve a Gyorsuló idő sorozatban öröndetes gazdagítása a társadalomtörténeti irodalomnak. Témája, a házi cselédség, több szaktudomány peremén fekszik, és sokáig elkerülte a kutatók érdeklődését. A szerző figyelmét éppen ez a peremhelyzet — mely ugyanakkor társadalmi jellemző is — ragadta meg, és ennek igényes elemzését végezte el. Legfőbb kérdése éppen arra irányul, hogy „milyen társadalmi tények összefüggő rendszere adott alapot ezen felül, az állam közvetlen segédletével kiépített és merőben jogi szabályozottságú intézmény viszonylag tartós életképességéhez”. A válaszkereslet során felmerülő további kérdésekhez igyekszik megtalálni a megfelelő forrás csoportot a statisztikáktól és anyakönyvektől a korabeli vita- és röpiratokon keresztül az önéletrajzokig, valamint a szociográfiai és néprajzi irodalomig. A forrásadottságok indo-

kolták a téma szűkítését Budapestre a századfordulótól a második világháború végéig terjedő időszakban; ugyanakkor ezt a választást az is alátámasztja, hogy „Budapesten a polgári korban a cselédség számított a legnépesebb női foglalkoztatottsági kategóriának”. Ez utóbbi jelenséget a szerző általános európai jellemzőnek találja, és megállapítja, hogy „az ipari forradalom kezdeti, extenzív periódusában a városi női bér munkásság voltaképpen képviselője a házi cselédség”.

Azok a jogi szabályozások, amelyekkel a cselédséget definiálni lehet, maguk is sokat elárulnak a cselédek társadalmi állapotáról. A cseléd és a munkaadó közötti szerződéses viszony hatalmi viszonyt is jelent, amelyben a cseléd a személye fölötti rendelkezési jog tetemes részéről lemond; ezzel viszonya munkaadójához a szülő–gyermek, illetve a gyám–gyámoltított viszonyához válik hasonlatossá. Mivel a cselédség sokkal inkább tűnékeny társadalmi állapot, semmint tartós és megszilárdult társadalmi réteg, és az egyéni életpályának is az esetek többségében csak átmeneti szakasza, azok a fejezetek, amelyek a cselédeknek Budapest társadalmában és a polgári háztartásban betöltött helyéről, földrajzi és társadalmi eredetéről szólnak, a hazai polgárosodás és a család átalakulásának több fontos kérdését érintik. A szerző korábbi cikkeiben is volt már egy határozott törekvés arra, hogy rétegek, foglalkozási csoportok mikrotörténeti bemutatását tágas elméleti keretekbe illesztve végezze el. A társadalmi eredet kérdésének elemzése például inkább annak a megválaszolását jelenti, hogy mely rétegek és csoportok álltak az előtt a választás előtt, hogy cselédnek szegődjenek. E rétegek – a mezőgazdasági napszámosok és a kézműves kisiparosok elnyomorodott csoportjai – közös jellemzője az „egyértelmű társadalmi meghatározottság hiánya”, tehát az a kettősség, amit a polgári osztályhelyzet és a rendies létforma egyidejűsége jelentett, és amiből a feloldást „egyedül és kizárólag a polgárosodás teljes értékű kibontakozása jelenthette volna”. A cseléd pályára kényszerítő és vonzó erők bemutatásával kapcsolatban a szerző árnyalt elemzést adja olyan, a racionális indítékokon túli tényezőknél, mint a cseléd kibocsátó és cseléd fogadó rétegek családi szerep elvárásokkal kapcsolatos hagyományai és mentalitása. A könyvnek majdnem felét teszi ki a cselédség élet- és munkakörülményeiről szóló fejezet: a cseléd fogadás informális és szervezett útjainak, a cseléd társadalom belső tagolódásának, a béreknek, a gazda–celéd kapcsolatnak arányos, átfogó képe.

A rendkívül gondolatgazdag kötet témáinak és tételeinek további kiemelése helyett rá kell mutatni néhány erényére, és egy zavaró körülményre. Ez utóbbit az jelenti, hogy a könyv stílusa a közeli fogalmak sűrű egymás mellé helyezésével, az olykor túlbonyolított körmondatokkal nem mindig szolgálja a könnyebb megértést. Erénye viszont a biztos forráskezelés, a különböző forrásoknak feltett kérdések állandó szembesítése egymással, és az elméleti magyarázatoknak és következtetéseknek összhangja a bemutatott tényekkel. Ki kell emelni végül a szerzőnek azt a képességét, hogy elkerüli az ökológiai tévkövetkeztetés csapdáját: azt, hogy csoportosított adatokból olyan következtetéseket vonjon le és olyan magyarázatokat adjon rájuk, amelyek nem az adott csoportra, hanem annál tágabb vagy szűkebb jelenségkörre vonatkoznak. Ha mégis ilyesmit tesz, azt egyrészt mindig jelzi, másrészt kellő óvatossággal, és állításai valószínűségi jellegére való utalással teszi.

Дегтарев, А. Я.: Русская деревня в XV–XVII веках. Очерки истории сельского расселения. (Az orosz falu a XV–XVII. században. Tanulmányok a falusi települések történetéből.) Издательство Ленинградского Университета. Ленинград, 1980. 175 l.

Tugányi Zoltán

A XIX. századi tudomány a falusi települések kezdetén nagy vérségi kötelékeken alapuló egységeket tételezett fel, melyekből fokozatosan kisebb települések rajzottak ki. Ezt az elméletet, a nagyobb törzsi egységekből való kirajzás elméletét tartja fenn a „szemejnaja patronimija” elmélete. A szerző nagyon határozottan kimutatja, hogy ugyan a XV. században az Orosz Északon a falu szó megjelenik, és az égetéses-parlagoló rendszerről a szabályozott határhasználatra való fokozatos áttérés és a falu és a város közötti munkamegosztás, a falu és a város elkülönülésének jelensége figyelhető meg. Azonban a XV–XVI. században nagyobb települési egységek még nem mutathatók ki az orosz északon, ugyanis csupán a XVII. században következik be a socháról való adóztatásról az udvarok szerinti adóztatásra való átváltás. Vagyis csak ebben a korban figyelhető meg az a jelenség, hogy a porta és az udvar nem azonos a művelő egységgel, és a művelő egységnek több családra való kiterjedése csupán a XVII. században következik be.